

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Het fenomenologisch perspectief: hoe zitten religieuze tradities in elkaar?

Davidsen, M.A.

Citation

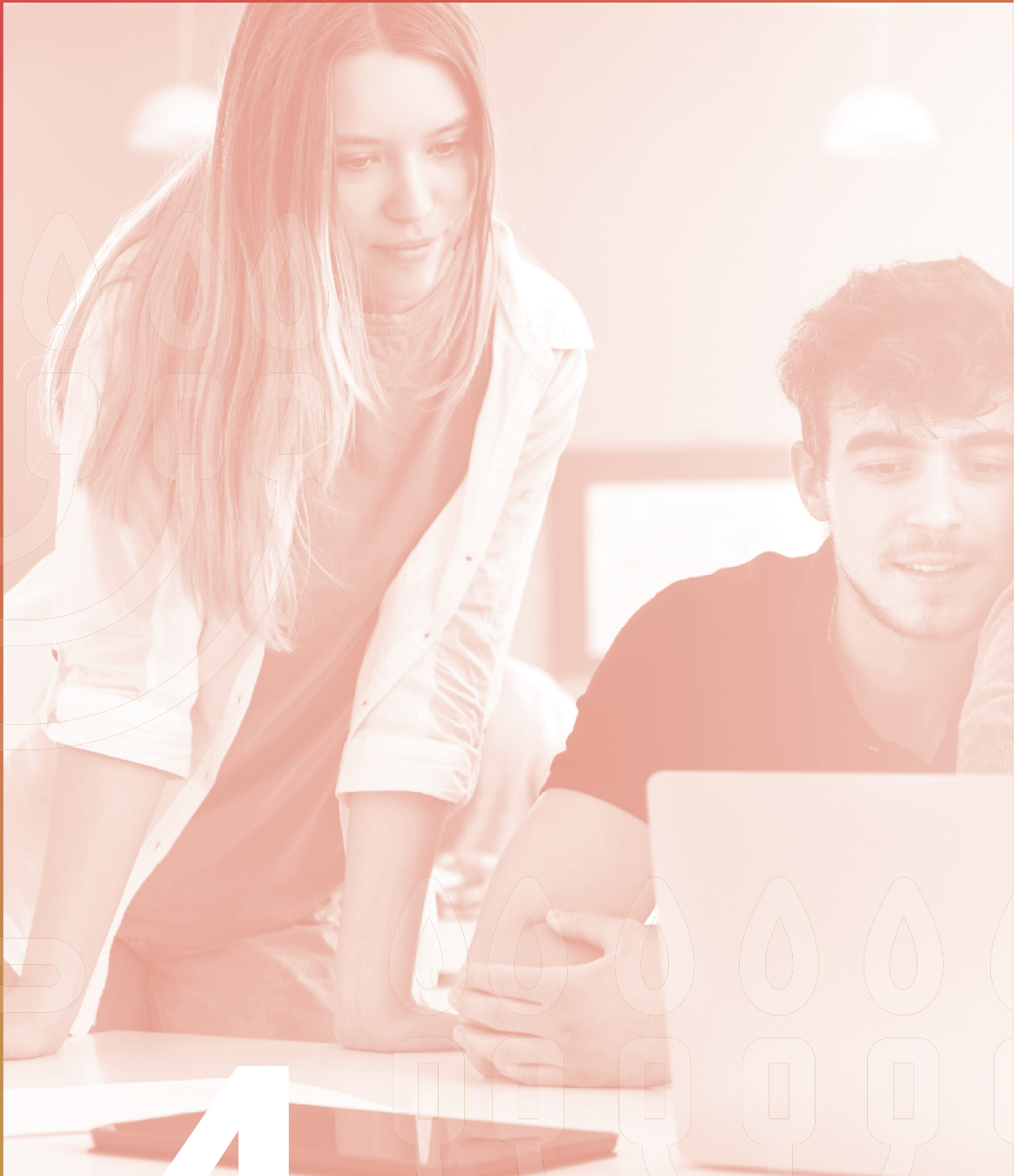
Davidsen, M. A. (2025). Het fenomenologisch perspectief: hoe zitten religieuze tradities in elkaar? In *Inspiratieboeken LERVO* (pp. 74-97). Zwolle: Ten Brink Uitgevers. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/4299277>

Version: Publisher's Version

License: [Licensed under Article 25fa Copyright Act/Law \(Amendment Taverne\)](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/4299277>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

4

Het fenomenologisch perspectief

Hoe zitten religieuze tradities in elkaar?

Markus Altena Davidsen

Het fenomenologisch perspectief onderzoekt hoe religieuze tradities in elkaar zitten. Met het fenomenologisch perspectief leren leerlingen de vaste bestanddelen van religieuze tradities, zoals geloofsvoorstellingen, rituelen en leefregels, herkennen en benoemen. Verder ontdekken ze hoe fenomenen uit eenzelfde traditie onderling samenhangen en leren ze om de kern van religieuze tradities op te sporen.

- **Kernvraag.** Hoe zitten religieuze tradities in elkaar?
- **Kerninzicht 1.** Religieuze tradities bestaan uit een aantal vaste bestanddelen (fenomenen), waaronder geloofsvoorstellingen, mythen, leefregels en rituelen.
- **Kerninzicht 2.** De fenomenen van een religieuze traditie hangen onderling samen.
- **Kerninzicht 3.** Elke religieuze traditie heeft een kern waar alles om draait.
- **Kernvaardigheid.** Fenomenen uit dezelfde religieuze traditie aan elkaar relateren.

In het eerste deel van dit hoofdstuk bespreken we religiewetenschappelijke en vakdidactische modellen van de structuur van religieuze tradities. We ontwikkelen eerst een dimensiemodel van religieuze tradities, geïnspireerd door het werk van Ninian Smart. Daarna bespreken we manieren om de kern van een religieuze traditie te identificeren zonder daarbij te vervallen tot essentialisme. Vervolgens leggen we uit hoe het fenomenologisch perspectief zich verhoudt tot verschillende fenomenologische benaderingen binnen de wetenschappelijke bestudering van levensbeschouwing en religie.

In het tweede deel beschrijven we concrete werkvormen waarmee leerlingen zelf het fenomenologisch perspectief goed in de vingers kunnen krijgen. We presenteren eerst het ‘dimensiewiel’, een werkmethode waarmee docenten bestaande lessenreeksen over religieuze tradities kunnen versterken. Vervolgens bespreken we variaties van het dimensiewiel voor verschillende schoolniveaus.

De auteur is veel dank verschuldigd aan Sanne Gersonius, Anja Kruithof en Melisa Şikar die in een vroeg stadium meedachten over de inhoud van het hoofdstuk en aan Michaël van der Meer, Gijs van Gaans, Vera van Jaarsveld, Kevin Reuter en Mattias Brand voor feedback op eerdere versies van de tekst.

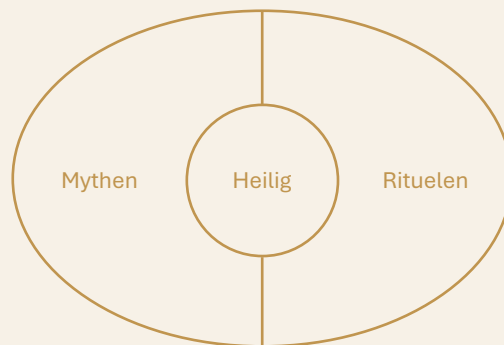
Achtergrond voor de vakdocent

Leerlingen maken binnen het vakgebied L&R kennis met een veelvoud aan religieuze en levensbeschouwelijke tradities, waaronder in ieder geval de vijf wereldgodsdiensten en het humanisme. Deze tradities zijn rijk en complex en de potentiële relevante lesstof is duizelingwekkend groot. In die ogenschijnlijke wirwar aan feiten biedt het fenomenologisch perspectief vragenrichtingen en begrippenkaders om het overzicht te bewaren. De kernvraag bij het fenomenologisch perspectief is:

Kernvraag. Hoe zitten religieuze tradities in elkaar?

Lesmethodes voor de brugklas snijden deze vraag vaak aan door in een van de eerste hoofdstukken kernbegrippen zoals mythe, ritueel en heilig te introduceren. Hiermee reiken ze in feite een fenomenologisch basismodel aan voor hoe religieuze tradities in elkaar zitten: zulke tradities hebben in ieder geval verhalen (mythen) en praktijken (rituelen), en ze zijn gericht op iets dat aanhangers als zeer belangrijk en anders beschouwen (heilig). Zie Figuur 4.1.

Figuur 4.1 Fenomenologisch basismodel van religieuze tradities

Zo'n algemeen model is vervolgens toe te passen op specifieke religieuze tradities. Een lessenserie over het boeddhisme kan bijvoorbeeld beginnen met de vragen:

1. Wat zijn de centrale mythen in het boeddhisme?
2. Wat zijn de centrale rituelen in het boeddhisme?
3. Wat is voor boeddhisten heilig?

Lessenseries over religieuze tradities die vanuit een fenomenologisch model insteken, helpen leerlingen om systematisch kennis te verwerven, ordenen en onthouden. Door hetzelfde model op diverse tradities toe te passen, wordt het ook makkelijker om deze te vergelijken. Tijdens hun schoolcarrière kunnen leerlingen het basismodel verder verbreden en nuanceren. Ze leren steeds diepgaandere vragen te stellen over hoe religieuze tradities in elkaar zitten. Zo verwerven leerlingen drie kerninzichten en een kernvaardigheid:

- *Kerninzicht 1. Religieuze tradities bestaan uit een aantal vaste bestanddelen (fenomenen), waaronder geloofsvoorstellingen, mythen, leefregels en rituelen.* Leerlingen ontdekken bijvoorbeeld dat alle religieuze tradities scheppingsverhalen, ethische voorschriften en overgangsrituelen hebben.
- *Kerninzicht 2. De fenomenen van een religieuze traditie hangen onderling samen.* Een voorbeeld is Pesach. Dit is niet alleen een belangrijk feest in het jodendom, maar herleeft ook een belangrijke mythe (over de uittocht uit Egypte) en thematiseert een belangrijke geloofsvoorstelling (over het verbond tussen God en zijn volk).
- *Kerninzicht 3. Elke religieuze traditie heeft een kern waar alles om draait.* Onderbouwleerlingen kunnen op zoek gaan naar de ‘referentiepunten’, de centrale teksten, concepten of personen waarop een traditie is gericht (zoals de Koran binnen de islam). Bovenbouwleerlingen van havo/vwo kunnen een stap dieper gaan en onderzoeken of er fundamentele ideeën zijn die door de hele traditie heen klinken (binnen de islam onder meer het idee van de eenheid en almacht van Allah).
- *Kernvaardigheid. Fenomenen uit dezelfde religieuze traditie aan elkaar relateren.* Leerlingen leren de fenomenen in te delen in de dimensies van religieuze tradities (de geloofsdimensie, de ethische dimensie, de rituele dimensie, de materiële dimensie en de sociale dimensie). Ze leren ook relaties tussen fenomenen uit verschillende dimensies te identificeren en te reflecteren op wat de kern van de onderzochte tradities zijn.

Een dimensiemodel van religieuze tradities

Het meest bekende fenomenologische model van religieuze tradities is het zogeheten dimensiemodel van de Schots-Amerikaanse religiewetenschapper Ninian Smart (1927–2001). Hij onderscheidt zeven dimensies¹ van religieuze tradities:

1. Doctrinaire of filosofische dimensie
2. Rituele of praktische dimensie
3. Mythische of narratieve dimensie
4. Ervarings- of emotionele dimensie
5. Ethische of juridische dimensie
6. Organisatorische of sociale dimensie
7. Materiële of artistieke dimensie (deze is later toegevoegd).

Smart ontwikkelde dit dimensiemodel als onderdeel van zijn didactische visie (Smart 1968, 15–18; 1975). Later werkte hij het model uit tot een wetenschappelijke theorie van de structuur van levensbeschouwingen (*worldviews*) (Smart 1996). Smarts dimensiemodel is buitengewoon invloedrijk geweest in ons deel van de wereld en wordt nog altijd veel gebruikt in lesmethoden en lerarenopvoedingen in het Verenigd Koninkrijk, Nederland en Scandinavië. Het model is niet alleen toepasbaar op religieuze, maar ook op niet-religieuze levensbeschouwelijke tradities, inclusief politieke ideologieën. In zijn werk gebruikt Smart daarom de begrippen religie en levensbeschouwing (*worldview*) min of meer als synoniemen.²

Een nadeel van Smarts dimensiemodel is de complexiteit ervan. Daarom heeft LERVO zijn model ietwat versimpeld. We hebben de mythische en doctrinaire dimensies samengevoegd tot wat we de geloofsdimensie noemen. Verder scharen we praktijken die gericht zijn op het opwekken of onderdrukken van emoties en religieuze ervaringen onder de rituele dimensie; bij Smart vormen deze praktijken de ervaringsdimensie. Zo ontstaat een makkelijker te hanteren model met vijf dimensies. In Tabel 4.1 noemen we per dimensie de belangrijkste fenomenen en voorbeelden uit de wereldreligies (zie Figuur 4.2 voor een grafische weergave).

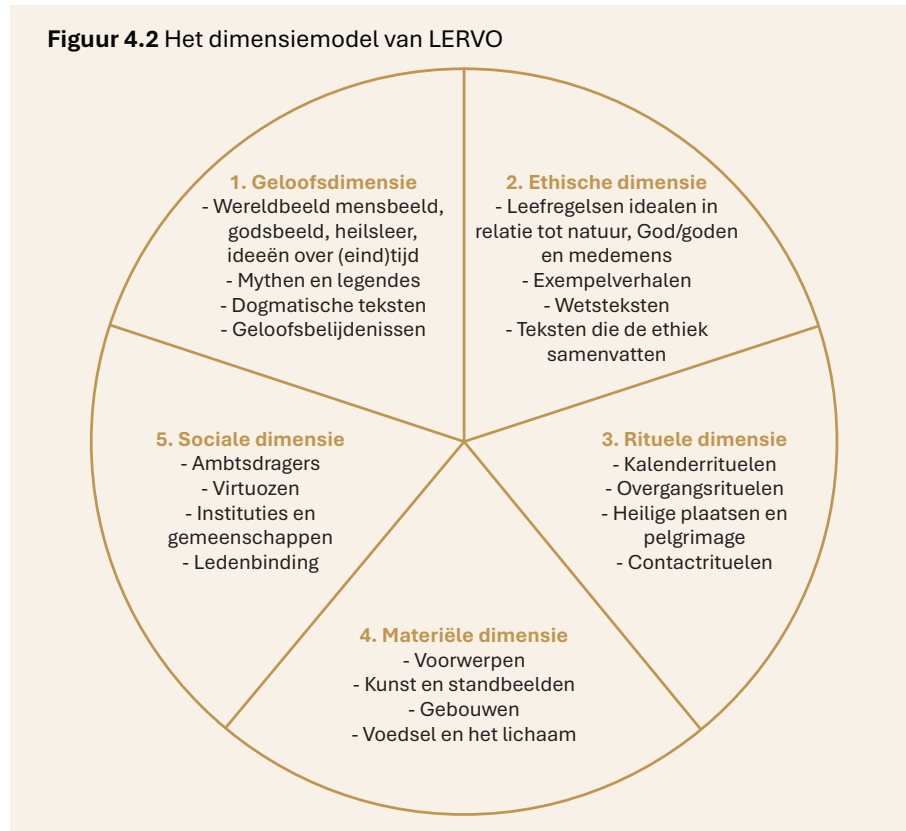
¹ In verschillende passages, soms ook binnen hetzelfde boek, gebruikt Smart uiteenlopende benamingen voor de zeven dimensies. De dubbelnamen die we hier weergeven, lijken zijn voorkeur te hebben (Smart 1996, 9–11).

² Dit is bijvoorbeeld te zien in zijn omschrijving van religie als *'that aspect of human life, experience and institutions in which we as human beings interact thoughtfully with the cosmos and express the exigencies of our own nature and existence'* (Smart 1996, 1). Dat had net zo goed een omschrijving/definitie van levensbeschouwing (*worldview*) kunnen zijn.

Tabel 4.1 Het dimensiemodel van LERVO

	Dimensie	Fenomenen	Voorbeelden
1	Geloofsdimensie	<ul style="list-style-type: none"> • Wereldbeeld • Mensbeeld • Godsbeeld • Heilsleer: doel en middelen • Ideeën over (eind)tijd • Mythen (verhalen over de goden in de mythische oertijd) • Legendes (verhalen over bijzondere gebeurtenissen in de historische tijd) • Dogmatische teksten • Geloofsbelijdenissen 	<ul style="list-style-type: none"> • Ideeën over hemel en hel; dharma • Ideeën over ziel en zelf • Mono-, poly- en atheïsme • De vier edele waarheden • Apocalyptiek; cyclische ideeën • Scheppingsverhalen (zoals Genesis 1–2, Purusa-hymne in RigVeda) • Verhalen over het leven van godsdienststichters (zoals Boeddha-legendes, hadith, evangeliën) • <i>Over de stad Gods</i> (Augustinus) • De zes geloofsartikelen (islam), Heidelbergse Catechismus
2	Ethische dimensie	<ul style="list-style-type: none"> • Leefregels in relatie tot natuur, god/goden en medemens • Idealen in relatie tot natuur, God/goden en medemens • Exempelverhalen (verhalen die het goede voorbeeld geven) • Religieuze wetten en begrippen • Teksten die de ethiek van de traditie samenvatten 	<ul style="list-style-type: none"> • Verplichtingen en verboden omtrent voedsel, kleding en seks • Rentmeesterschap, discipelschap, naastenliefde • Hadith, heiligenlevens, gelijkenissen van Jezus • Halacha, sharia; halal • De tien geboden, de vijf voorschriften van deugdzaamheid
3	Rituele dimensie	<ul style="list-style-type: none"> • Kalenderrituelen • Overgangsrituelen • Heilige plaatsen, pelgrimage • Rituelen waarin contact wordt gelegd met een hogere werkelijkheid 	<ul style="list-style-type: none"> • Jom Kipoer, Suikerfeest • Besnijdenis, huwelijk, begrafenis • Mekka/Hadj, Varanasi • Gebed, offer, waarzeggerij, meditatie, mystiek, bezetenheid
4	Materiële dimensie	<ul style="list-style-type: none"> • Voorwerpen • Afbeeldingen: kunst en standbeelden • Gebouwen • Voedsel en het lichaam 	<ul style="list-style-type: none"> • Heilige as, gebedssnoer • Rembrandts <i>Terugkeer van de Verloren Zoon</i>, Boeddhabeelden • Tempels, synagogen, moskeeën en kerken • Reinheid, hoofddoek
5	Sociale dimensie	<ul style="list-style-type: none"> • Ambtsdragers • Virtuozen • Instituties en gemeenschappen • Ledenbinding 	<ul style="list-style-type: none"> • Priesters, rabbijnen, mufti's • Monniken, asceten • Oemma, kerkgenootschappen, jongerenverenigingen • Socialisatie, bekering

Figuur 4.2 Het dimensiemodel van LERVO

Verdiensten van een dimensiemodel

Waar is een dimensiemodel goed voor? Smart wijst erop dat het model helpt om overzicht te verschaffen over specifieke religieuze en levensbeschouwelijke tradities.

1. Ten eerste fungeert het model als een 'realistische checklist' van aspecten van een bepaalde traditie, zodat een beschrijving daarvan niet 'uit balans raakt' (Smart 1996, 8). Het model helpt dus om te komen tot een gebalanceerde beschrijving van religies en levensbeschouwingen in onderwijs en onderzoek. Bijvoorbeeld om niet uitsluitend oog te hebben voor wat zich tussen de oren van mensen bevindt en in teksten (geloofsvoorstellingen en ethiek), maar ook voor hoe religie praktisch gestalte krijgt (in rituelen, voorwerpen en organisaties).
2. Ten tweede helpt het dimensiemodel inzichtelijk te maken welke aspecten van een bepaalde traditie meer of minder ontwikkeld zijn of benadrukt worden. In de islam is bijvoorbeeld de ethisch-juridische dimensie sterk ontwikkeld, in het christendom de sociale dimensie en in het hindoeïsme de rituele en materiële dimensies.

3. Ten derde kan het dimensiemodel helpen de ‘dialectische’ relaties tussen de verschillende dimensies binnen een religieuze of levensbeschouwelijke traditie inzichtelijk te maken. In rituelen worden bijvoorbeeld vaak mythen herleefd en ethische voorschriften weerspiegelen centrale geloofsvoorstellingen (Smart 1996, 7–8). Dit punt, dat soms vergeten wordt bij gebruik van het dimensiemodel in het onderwijs, is voor Smart cruciaal. Voor hem is de analyse van een religieuze of levensbeschouwelijke traditie nog niet klaar wanneer de belangrijkste fenomenen op een lijst zijn gezet, geordend naar dimensie. Even belangrijk is het om ook de relaties tussen de fenomenen in beeld te krijgen, want dan ontdek je vaak dat religies en levensbeschouwingen meer interne samenhang vertonen dan op het eerste gezicht lijkt (Smart 1996, 24).

Een dimensiemodel kan leerlingen helpen overzicht te krijgen van een bepaalde religieuze traditie. Hiermee kan een belangrijke bijdrage gegeven worden aan een goede lessenreeks over die traditie, maar uiteraard moeten bij zo’n lessenreeks ook andere perspectieven dan het fenomenologische aan bod komen. Het historisch perspectief en het demografisch perspectief kunnen overzicht bieden over het ontstaan, de ontwikkeling en de verspreiding van de traditie. Het antropologisch perspectief kan de beleving van gewone aanhangers van de traditie in beeld krijgen, en het persoonlijk perspectief kan leerlingen uitdagen om de geloofsvoorstellingen, idealen en praktijken van de traditie te verbinden aan hun eigen persoonlijke levensbeschouwing.

De kern van religieuze tradities

Dimensiemodellen helpen de volle breedte van religieuze tradities in kaart te brengen, maar hoe zit het met de diepte? Het model van Gijs van Gaans en collega’s aan Fontys Hogeschool Tilburg (Van Gaans 2018) vindt de kern van religieuze tradities in hun zogenoemde ‘metanarratief’. Hiermee bedoelen ze het abstracte verhaal dat in alle concrete verhalen, praktijken, voorstellingen, et cetera weerklinkt. Om het metanarratief van de verschillende tradities te kunnen vaststellen, knopen Van Gaans en collega’s aan bij een idee van de Amerikaanse religiewetenschapper Stephen Prothero. Volgens Prothero articuleren religies:

- ‘een *probleem*;
- een *oplossing* voor dit probleem, dat ook dient als het doel;
- een *techniek* (of technieken) om van dit probleem naar de oplossing toe te bewegen; en
- een *rolmodel* dat (of rolmodellen die) het pad van probleem naar oplossing in kaart brengt/brengen’ (2010, 14).

The Passion 2023/©Nathan Reinds/KRO-NCRV

Wat Prothero hier doet, stelt Van Gaans, is het *doel* van een religie (dus de oplossing voor het probleem) aan te wijzen als de kern of basis van die religie. De overige zaken, zoals de praktijken, zijn dan bijzaken die logisch van het doel zijn afgeleid. Zo worden de metanarratieven van enkele grote, geleefde religies vastgesteld als het ‘verhaal van onderwerping’ (islam) of het ‘verhaal van ontwakken’ (boeddhisme) (Van Gaans 2018, 12).

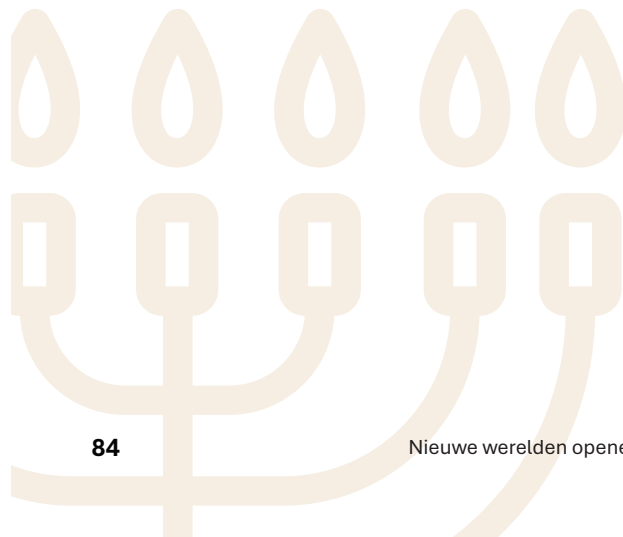
Een soms gehoord punt van kritiek op Prothero en vergelijkbare pogingen om het doel als kern te zien, is dat die benadering aan een bias lijdt. Ze werken goed voor religies die uit zijn op een soort van heil (vooral christendom, islam en boeddhisme), maar niet echt voor religies die de status quo trachten te bewaren (taoïsme, confucianisme) of waar de verering van goden of de verbondenheid met een hogere werkelijkheid eerder een doel op zich is dan een oplossing voor een probleem (hindoeïsme, jodendom, yoruba-religie, wicca).

Andere onderzoekers, onder wie de Duitse Bijbelwetenschapper en godsdienstdidacticus Gerd Theissen (2000; 2003), zoeken de kern daarom in de meest fundamentele ideeën (‘basisaxioma’s’), waar andere ideeën en praktijken uit voortvloeien. Deze fundamentele ideeën *kunnen* een doel identificeren, maar dat hoeft niet. Het jodendom is een goed voorbeeld. Waar Prothero het metanarratief van het jodendom identificeert als ‘het verhaal van ballingschap en terugkeer’, zoekt Theissen de kern in twee fundamentele ideeën, namelijk exclusief monotheïsme (dat wil zeggen het verbod op verering van andere goden

dan God) en het Verbond tussen God en Zijn volk (2000, 37–38). Hieruit komen voor Theissen dan verhalen van ballingschap en beproevingen voort, maar ook praktijken zoals de besnijdenis als teken van het Verbond.

Er zijn ook vakdidactici die waarschuwen dat het identificeren van een kern van een traditie belangrijke meningsverschillen onder de aanhangers van de traditie onzichtbaar kunnen maken. De Noorse vakdidacticus Bengt-Ove Andreassen (2016, 94) stelt daarom voor niet van essenties (of kernen) te spreken, maar van algemeen gedeelde *referentiepunten*. Referentiepunten kunnen bijvoorbeeld teksten, personen en praktijken zijn waarover consensus bestaat dat ze centraal zijn voor de traditie in kwestie. Alle aanhangers verhouden zich tot de referentiepunten, maar interpreteren ze mogelijk verschillend. Binnen de islam zijn Allah, de profeet Mohammad, de Koran en de vijf zuilen zulke referentiepunten.

Welke consequenties heeft deze discussie over het wel of niet kunnen vaststellen van een kern van religieuze tradities voor het LERVO-dimensiemodel? We zullen in ons model, naast de dimensies, ook rekening houden met een kern of basis binnen elke religieuze traditie. Maar in plaats van te kiezen voor referentiepunten (Andreassen) óf fundamentele ideeën (Prothero; Theissen; Van Gaans) lijkt het ons beter beide benaderingen te combineren. Bij het begin van een lessenserie over een traditie is het zinvol de referentiepunten van een traditie te identificeren om zo een eerste kennisbasis te leggen, bijvoorbeeld dat islam gaat over Mohammed, Allah en de Koran. Later in de lessenserie kun je als docent deze basiskennis verdiepen met nadere kennis over Mohammed, Allah en de Koran en met andere zaken die hiermee samenhangen. Aan het eind van de lessenserie beschikken de leerlingen over veel meer kennis en kunnen ze reflecteren over de fundamentele ideeën van de traditie. Bijvoorbeeld: Allah is één en almachtig, en dit fundamentele idee weerklinkt in ideeën over lot en voorbeschikking, in de gebedspraktijk en in hoe de islam zichzelf ziet in verhouding tot het jodendom en het christendom.

Het begrip ‘fenomenologisch’

Zoals gezegd gaat het fenomenologisch perspectief over de fenomenen waaruit religieuze tradities bestaan. We hebben voor deze term gekozen om de band te benadrukken met de wetenschappelijke discipline die de fenomenen van religieuze en levensbeschouwelijke fenomenen bestudeert, de godsdienstfenomenologie. Hierin volgen we Ninian Smart.

Maar we beseffen dat ‘fenomenologisch’ veelal geen intuïtieve term is. Voor leerlingen is het vooral een moeilijk begrip. Om het voor hen makkelijker te maken, kunnen we ook spreken van het dimensieperspectief of de bouwstenenbril. Voor docenten kan het verwarrend zijn dat het academische begrip fenomenologie diverse betekenissen kent. Om hier grip op te krijgen belichten we kort de drie stromingen binnen de godsdienstfenomenologie: de morfologische, de essentialistische en de subjectieve.

De morfologische stroming bestudeert hoe religieuze tradities in elkaar zitten en ordent de uiteenlopende religieuze fenomenen in categorieën en taxonomieën. Zo is de categorie ‘rituelen’ onder te verdelen in overgangsrituelen, kalenderrituelen en crisisrituelen en binnen de categorie ‘overgangsrituelen’ kun je weer onderscheid maken tussen rituelen bij fysieke overgangen (zoals naamgevingsrituelen en begrafenissen) en bij sociale overgangen (zoals huwelijken en kroningen). De Amsterdamse godsdienstfenomenoloog Chantepie de la Saussaye (1848–1920) geldt als grondlegger van deze stroming. Internationaal was Ninian Smart in de tweede helft van de twintigste eeuw een van de belangrijkste vertegenwoordigers van de morfologische stroming, zowel binnen de godsdienstwetenschap als binnen de godsdienstpedagogiek. In Nederland speelde Theo van Baaren (1912–1989) een vergelijkbare, maar nu grotendeels vergeten, rol (1973; cf. Davidsen 2020). Zijn handboek *Doolhof der Goden*, dat voor het eerst in 1960 verscheen en waarvan de derde, volledig herziene uitgave uit 2002 (Van Baaren & Leertouwer 2002) makkelijk tweedehands te vinden is, is nog zeer de moeite waard. Het fenomenologisch perspectief zoals we het in dit hoofdstuk hebben uitgewerkt, ligt in het verlengde van Smart en Van Baaren binnen de morfologische stroming van de godsdienstfenomenologie.

Een tweede stroming binnen de godsdienstfenomenologie is de essentialistische. De bekendste Nederlandse vertegenwoordiger hiervan is Gerardus van der Leeuw (1890–1950; zie Van der Leeuw 1933). De beroemdste internationale vertegenwoordiger is de Roemeense godsdienstfenomenoloog Mircea Eliade (1907–1986). Het voornaamste doel van beiden was om het diepste wezen (de essentie) van religie te doorgronden. Dit vonden ze belangrijker dan de beschrijving van religieuze fenomenen (‘manifestaties van religie’). Van der Leeuw en Eliade stelden hierbij dat religie een dusdanig eigen fenomeen (sui generis) is, dat je dit niet met gewone wetenschappelijke methodes kunt onderzoeken, maar alleen door intuïtieve inleving. Sinds de jaren zeventig van de vorige eeuw kwam er felle kritiek op de kennistheoretische en methodische tekortkomingen van de essentialistische godsdienstfenomenologie (onder andere van Smart (1996, 2) en Van Baaren (1973), waardoor deze benadering in onbruik is geraakt en dan ook geen rol speelt in dit boek.

In de jaren zeventig van de vorige eeuw lanceerde Jacques Waardenburg (1930–2015; zie Waardenburg 1990) een derde stroming binnen de godsdienstfenomenologie die we als de subjectieve stroming kunnen aanduiden. Hij was niet geïnteresseerd in objectieve fenomenen, maar in de ervaringen van mensen met het transcendente. Net als de Duits-Amerikaanse theoloog Paul Tillich (1886–1965), die we ook tot de subjectieve stroming kunnen rekenen, veronderstelde Waardenburg dat het leven een religieuze of transcendente dimensie bevat en dat alle mensen daarom religieuze of transcendente ervaringen hebben. De belangstelling van Waardenburg voor existentiële vragen en subjectieve ervaringen krijgt in dit boek een plek in de hoofdstukken over het persoonlijk perspectief en het zinperspectief.³

Werkvormen voor de leerling

In deze paragraaf gaan we in op hoe het dimensiemodel van LERVO kan worden gebruikt in concrete onderwijssituaties. We bespreken eerst hoe je leerlingen het dimensiemodel kunt laten gebruiken om feitenkennis over afzonderlijke religies te ordenen. Hierbij gaat het om vijf op elkaar voortbouwende fenomenologische vragen waarmee naar de drie kerninzichten toe kan worden gewerkt:

1. Wat zijn de referentiepunten van de traditie? [~ kerninzicht 3]
2. Bij welke dimensies passen de verschillende fenomenen van de traditie? [~ kerninzicht 1]
3. Welke relaties bestaan er tussen fenomenen van verschillende dimensies? [~ kerninzicht 2]
4. Welke dimensies zijn het belangrijkste bij deze traditie? [~ kerninzicht 1]
5. Wat zijn de fundamentele ideeën van de traditie? [~ kerninzicht 3]

Daarna gaan we kort in op hoe je het dimensiemodel kunt gebruiken om fenomenen uit verschillende tradities te vergelijken met elkaar en hoe het model leerlingen kan helpen hun persoonlijke levensbeschouwing te articuleren. We verbinden dan dus het fenomenologisch perspectief met het vergelijkend en het persoonlijk perspectief.

Analyse van religieuze tradities met het dimensiewiel

Lesmethodes bieden doorgaans veel feitenkennis aan over de belangrijkste religieuze tradities, maar het kan lastig zijn voor leerlingen om zich al die feitenkennis

---

³ Voor een uitgebreidere geschiedenis van de Nederlandse godsdienstfenomenologie, zie Davidsen (2021). Voor een andere visie op het belang van de godsdienstfenomenologie voor het onderwijs, die voorbijgaat aan de morfologische stroming, maar grote waarde toekent aan de essentialistische en subjectieve stromingen, zie Van Wiele (2020).

eigen te maken. Het helpt om ze goed denkgereedschap te bieden om de feiten te ordenen. Het LERVO-dimensiemodel is zulk denkgereedschap: door alle feiten actief te ordenen naar dimensies en op zoek te gaan naar hoe de verschillende fenomenen van een traditie systematisch samenhangen, krijgen leerlingen beter grip op de stof en kunnen ze die makkelijker onthouden.

Een concrete werkmethode daarbij is het *dimensiewiel*. We noemen het een *werkmethode* en geen werkvorm, omdat het in de loop van een hele lessenserie wordt ingezet. De werkmethode komt niet in de plaats van een gewone lessenserie over een religieuze traditie, maar is bedoeld om een bestaande lessenserie didactisch te versterken en van een rode draad te voorzien. We beschrijven hieronder de verschillende stappen van de werkmethode en ook enkele mogelijke variaties. Je kunt de werkmethode aanpassen aan je leerlingen en de beschikbare tijd. Je kunt gerust sommige onderdelen achterwege laten.

Welke onderdelen je ook kiest, je start altijd met het tekenen van een dimensiewiel (zie Figuur 4.3) op een whiteboard dat kan blijven staan in de klas of op een groot stuk papier dat je op de muur van het klaslokaal plakt. Een grote cirkel representeert de religieuze traditie waarover de lessenserie gaat, en daarin teken je een kleine cirkel (die staat voor de kern). Deel vervolgens de grote cirkel in vijf vakken (eentje voor elke dimensie). Als er geen ruimte is voor een klassikaal dimensiewiel kunnen leerlingen ook individueel aan het dimensiewiel werken, op papier of digitaal. Als leerlingen in de loop van de lessenserie steeds aan individuele dimensiewielen werken, kunnen deze ook na afloop beoordeeld worden.

Figuur 4.3 Dimensiewiel

Stap 0. Het dimensiemodel introduceren of opfrissen

Als eerste introduceer je het dimensiemodel bij de leerlingen. Dat kan bijvoorbeeld met Figuur 4.2. Als leerlingen eerder met het dimensiewiel hebben gewerkt, voldoet het om het model even op te frissen.

Stap 1. Wat zijn de referentiepunten van de traditie?

Bij deze stap gaan leerlingen de referentiepunten van de traditie identificeren. Je kunt bijvoorbeeld de voorkennis van leerlingen over de traditie laten ophalen met een mindmap en vervolgens de referentiepunten uit een klassikale discussie over de mindmaps halen. De referentiepunten schrijf je op post-its en plaats je in het dimensiewiel.

Stap 2. Bij welke dimensies passen de verschillende fenomenen van de traditie?

Aan het eind van elke les van de lessenserie plakken leerlingen vervolgens post-its op het dimensiewiel met de naam (en eventueel een beknopte toelichting) van de belangrijkste fenomenen uit de traditie die in die les besproken zijn, in het vakje van de bijpassende dimensie. Gebruik hiervoor bijvoorbeeld post-its met een andere kleur, ter onderscheiding van die voor de referentiepunten. Of gebruik voor elke dimensie een andere kleur.

In de loop van de lessenserie raakt het dimensiewiel zo steeds verder gevuld. In een lessenserie over het christendom bijvoorbeeld zullen er in het vakje voor de rituele dimensie post-its komen over onder meer doop en avondmaal/eucharistie, in het vakje over de geloofsdimensie post-its over het scheppingsverhaal en het evangelieverhaal van Jezus als verlosser, en in het vakje over de ethische dimensie post-its over naastenliefde en het exemplerverhaal van de barmhartige Samaritaan.

Het werken met een dimensiewiel biedt veel didactische voordelen, zeker voor een vak waarvan de lestijd beperkt en behoorlijk gefragmenteerd is:

- Door het plakken van post-its aan het eind van elke les worden de belangrijkste punten herhaald. Hierdoor wordt voor leerlingen duidelijk wat hoofd- en bijzaak was in de les.
- Bij de aanvang van een volgende les kun je met het dimensiewiel snel en makkelijk ophalen wat leerlingen al weten. Dat is een grote hulp als de vorige les een week geleden was.
- Door de lessenserie heen kunnen leerlingen nieuwe kennis steeds systematisch en tastbaar verbinden aan wat ze al weten.
- Het is een project waar de klas samen aan werkt.
- Toetsen kun je op een hoger abstractieniveau afnemen. Oppervlakkige reproductievragen (zoals ‘noem de vier evangeliën’) zijn te vervangen

door begripsvragen (zoals ‘beschrijf twee belangrijke fenomenen van elke dimensie van het christendom’).

- Door elke religieuze traditie op dezelfde manier te analyseren, krijgen leerlingen het model goed in de vingers. Hierdoor wordt het eerste kerninzicht van het fenomenologisch perspectief (‘religieuze tradities bestaan uit vaste bestanddelen’) stevig ingeprint. Het is hierna een kleine stap voor de leerlingen om zelfstandig onbekende religieuze (en niet-religieuze) tradities te analyseren.

De winst is het grootst wanneer je een lesmethode gebruikt die zelf de aangereikte feitenkennis niet of nauwelijks ordent. Maar ook bij systematisch opgebouwde methodes is het dimensiewiel aan te raden, omdat het leereffect veel groter is als de leerlingen *zelf* de uiteenlopende fenomenen ordenen en steeds nieuwe informatie koppelen aan de kennis die ze al hebben, dan wanneer ze slechts een al voor hen geordend overzicht krijgen (Van Parreren 1988). Bovendien kan het werken met een dimensiewiel docenten bewuster maken van wat wel of niet aandacht krijgt in de methode waarmee ze werken. Ze kunnen hierdoor makkelijker de methode zelf waar nodig aanvullen.

Stap 3. Welke relaties bestaan er tussen fenomenen van verschillende dimensies?

Naarmate de lessenserie vordert, kun je het dimensiewiel gebruiken voor meer dan alleen het ordenen van de besproken fenomenen bij de juiste dimensies. Belangrijk is vooral aandacht voor de relaties tussen de fenomenen, want hoe meer leerlingen zich bewust zijn van hoe de onderdelen van een traditie samenhangen, hoe makkelijker ze de stof verwerven. Elke keer dat een nieuw fenomeen behandeld wordt of bij elke nieuwe post-it, reflecteer je als docent met de leerlingen op hoe dat fenomeen zich verhoudt tot al eerder behandelde fenomenen.

Het kan daarbij gaan om relaties tussen fenomenen *binnen* dezelfde dimensie en relaties tussen fenomenen van *verschillende* dimensies (Smart 1996, 7–8). We geven enkele voorbeelden. In religies met een

Mozes en de tafelen der wet van Rembrandt van Rijn (1659). Het Verbond tussen God en de Israëlieten, dat God eerst met Abraham sluit en later met Mozes op de Sinai vernieuwt, is een van de fundamentele ideeën van het jodendom. Bron: RKD – Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis, Den Haag/BPK Berlin

heilsverwachting worden mythen over een (zonde)val doorgaans gespiegeld in eschatologische verwachtingen van het ongedaan maken van de val door een verlosser. Hier spiegelen mythen over de oertijd zich in profetieën over een mythische toekomst en beide fenomenen horen bij de geloofsdimensie. Minstens zo belangrijk zijn de relaties tussen fenomenen van verschillende dimensies. Denk bijvoorbeeld aan Pesach (een kalenderritueel) en jongensbesnijdenis (een overgangsritueel) die allebei elementen thematiseren uit het verhaal van de uittocht uit Egypte (een mythe) en het verbond tussen God en zijn volk (een centrale geloofsvoorstelling). Hier zijn dus relaties tussen de rituele en de geloofsdimensie.

Belangrijke verbanden tussen fenomenen van verschillende dimensies kun je eenvoudig zichtbaar maken op het dimensiewiel door de fenomenen met een streepje te verbinden. In de loop van de lessenserie zal het wiel hierdoor steeds meer op een spinnenweb lijken. Door telkens te reflecteren op de verbanden tussen fenomenen verwerven leerlingen het tweede kerninzicht van het fenomenologisch perspectief: de fenomenen van religieuze tradities hangen onderling samen.

Stap 4. Welke dimensies zijn het belangrijkste bij deze traditie?

Aan het eind van de lessenserie kun je met het dimensiewiel nog de vraag opwerpen welke dimensies voor de behandelde religieuze traditie relatief belangrijk zijn en welke minder, en wat dat zegt over de eigen aard van de traditie. Dat is uiteraard geen simpele vraag van 'bij welke dimensies hangen de meeste post-its', want als de ene dimensie voller zit dan de andere kan dat ook liggen aan de stofkeuze in de gebruikte methode. Toch is het een interessante vraag om met leerlingen te bespreken, en hoewel oudere leerlingen hier makkelijker raad mee zullen weten, helpt een dimensiewiel vol post-its om ook in de onderbouw leerlingen tot reflectie te brengen. Wanneer ze al een aantal tradities goed kennen en de centraal staande traditie kunnen vergelijken met eerder behandelde tradities, wordt de vraag 'welke dimensies zijn het belangrijkste' grijpbaarder. Dat de ethische dimensie in de islam sterk is ontwikkeld en een religieuze wet en rechtsvindingspraktijk bevat, wordt bijvoorbeeld duidelijker in vergelijking met de veel eenvoudigere ethiek van het christendom.

Stap 5. Wat zijn (nogmaals) de referentiepunten van de traditie en wat de fundamentele ideeën?

Als afronding van de lessenserie kan de docent vragen waarin de kern van de traditie ligt. Daarbij is het goed om nogmaals naar de referentiepunten te kijken die in het begin van de lessenserie zijn geïdentificeerd: zijn dit echt de belangrijkste fenomenen? Mogelijk blijkt nu dat sommige fenomenen toch

geen referentiepunten waren of dat fenomenen die pas gaandeweg in beeld zijn gekomen, ook referentiepunten zijn. Zodra de klas erover uit is wat de echte referentiepunten zijn, kunnen deze naar de kleine cirkel in het midden (de kern) van het dimensiewiel verplaatst worden. Een dimensiewiel van de islam zal bijvoorbeeld Allah en Mohammed in het kerngedeelte van de geloofsdimensie hebben staan, terwijl voorstellingen en verhalen over engelen, djinns en de profeten vóór Mohammed (waaronder Mozes, Abraham en Jezus) in het periferiedeel van de geloofsdimensie zullen blijven. Door aan het begin en het eind van elke lessenserie te reflecteren op wat de meest centrale fenomenen zijn van een traditie, krijgen leerlingen niet alleen beter overzicht over de afzonderlijke tradities, maar verwerven ze ook het derde kerninzicht van het fenomenologisch perspectief: dat elke religieuze traditie een kern heeft waar alles om draait.

In bovenbouwklassen (van havo/vwo) waar het zoeken naar relaties tussen fenomenen uit verschillende dimensies goed is gegaan, kun je leerlingen uitdagen op zoek te gaan naar de fundamentele ideeën waaraan andere ideeën en praktijken hun betekenis ontlenuen. De referentiepunten in de kern van het dimensiewiel kunnen hierbij dienen als uitgangspunt.

Variaties op het dimensiewiel

Werken met het dimensiewiel is op verschillende manieren te variëren, al naargelang de leerlingen. In de onderbouw is prima een versimpelde versie van het model te hanteren, waarbij je bijvoorbeeld alleen rekening houdt met geloofsvoorstellingen (geloofsdimensie), leefregels (ethische dimensie) en praktijken (rituele dimensie). Het leren werken met een analysemodel is belangrijker dan het aantal dimensies van religieuze tradities die leerlingen kunnen onderscheiden. Van belang is dat leerlingen *zelf* met het analysemodel leren werken; dat ze in de verwerking van de lesstof vragen ‘wat zijn de geloofsvoorstellingen, leefregels en rituelen van religie X?’, en dat ze hun kennis over individuele tradities kunnen ordenen met de kapstukken van het model.

In de bovenbouw is het dimensiemodel te benutten als analysemodel (zie Tabel 4.2). Leerlingen die voor hun profielwerkstuk een voor hen onbekende traditie willen onderzoeken (zoals Scientology, wicca of een andere nieuwe religieuze beweging) kunnen zelf aan de slag gaan met het analysemodel. Maar je kunt er ook klassikaal mee werken. De docent kan bijvoorbeeld als besluit van een lessenserie over een bepaalde traditie, samen met leerlingen Tabel 4.2 als checklist langslopen om te kijken welke onderdelen van de verschillende dimensies wel of niet aan de orde zijn geweest. Eventueel kunnen leerlingen daarbij eerst in groepjes een dimensie voor hun rekening nemen. Deze werkwijze stimuleert leerlingen om hun kennis te activeren en opnieuw en nauwkeuriger te ordenen. Bovendien wordt

zo voor docent en leerlingen duidelijk of iets wezenlijks onbehandeld is gebleven, of iets niet goed begrepen is door of niet is blijven hangen bij de leerlingen. Het uitgebreide model in Tabel 4.2 is ook te gebruiken als basis voor een summatieve toets na afloop van een lessenserie waarin het dimensiewiel is gebruikt, of als checklist voor methodemakers en vaksecties die eigen onderwijsmateriaal maken.

Tabel 4.2 Een analysemodel op basis van het dimensiemodel

Dimensies		Vragen
1	Geloofs-dimensie	<ul style="list-style-type: none"> • Teksten. Welke gezaghebbende teksten kent de traditie? In hoeverre is er een tekstcanon? In hoeverre zijn de gezaghebbende teksten ‘heilig’? • Wereldbeeld. Bestaan er andere, transcendentie ‘werelden’? • Mensbeeld. Hebben mensen een ziel of geest? Wat gebeurt er na de dood? • Godsbeeld. Welke goden zijn er? Wat zijn hun kenmerken? • Schepping. Welke mythen en welke voorstellingen zijn er over het ontstaan van de wereld, de god/goden en de mens? • Heilsleer. Is er een heilsleer? Wat is het doel? Welke middelen kunnen helpen? • Ideeën over (eind)tijd. Zijn er ideeën over een eindtijd? Of juist cyclische ideeën? • Geloofsartikelen. Zijn er korte teksten die de centrale doctrines samenvatten?
2	Ethische dimensie	<ul style="list-style-type: none"> • Exemplarverhalen. Zijn er verhalen (historisch of literair) die ‘het goede voorbeeld’ geven? • Religieuze wetten. Zijn er religieuze wetten en wetsinstituties? Hoe werken ze? • Leefregels en idealen. Welke leefregels gelden voor gewone gelovigen in relatie tot natuur, god/goden en andere mensen, vooral omtrent sekseverhoudingen, kleding en voedsel? Hoe strikt worden die regels gehandhaafd? • Ethische kernbegrippen. Welke kernbegrippen vatten de ethiek samen?
3	Rituele dimensie	<ul style="list-style-type: none"> • Rituele praktijken. Welke praktijken (gericht op communicatie met een hogere macht of op contemplatie) kent de traditie? Met welk doel worden die praktijken uitgevoerd? • Kalenderrituelen. Welke jaarlijkse rituelen zijn er? Wat wordt tijdens deze jaarfeesten gevierd? Zijn er maandelijks of wekelijkse rituelen? • Overgangsrituelen. Welke rituelen markeren de grote overgangen in het leven (geboorte, volwassenwording, huwelijk, dood)? Wat gebeurt er tijdens deze rituelen? • Heilige plaatsen, pelgrimage. Zijn bepaalde plaatsen heilig? Welke? Gaan mensen op pelgrimage naar deze plaatsen?

Dimensies		Vragen
4	Materiële dimensie	<ul style="list-style-type: none"> • Heilige voorwerpen. Welke voorwerpen zijn heilig? Hoe zien deze voorwerpen eruit? Waarvoor worden ze gebruikt? • Afbeeldingen en kunst. Kent de traditie een eigen kunsttraditie? Wat mag wel en wat niet worden afgebeeld (god(en), profeten, mensen, dieren)? • Gebouwen. Komen mensen in bepaalde gebouwen bijeen voor het uitvoeren van rituelen? Hoe zijn die gebouwen ingericht? Waarom zo?
5	Sociale dimensie	<ul style="list-style-type: none"> • Instituties en gemeenschappen. Bestaan er formele organisaties (zoals kerken)? Kun je lid worden? Hoe worden de activiteiten bekostigd? • Ambtsdragers. Welke ambtsdragers zijn er? Wat is hun rol? Worden er 'charismatische' gaven aan de leiders toegekend (zoals het vermogen om te kunnen genezen)? • Virtuozen. Welke virtuozen zijn er (zoals monniken en asceten)? Wat is hun functie voor de gemeenschap?
Kern		Vragen
	Fundamentele ideeën	<ul style="list-style-type: none"> • Welke fundamentele ideeën liggen ten grondslag aan de traditie? • Hoe makkelijk/lastig is het de fundamentele ideeën van de traditie vast te stellen en wat zegt dat over de traditie?

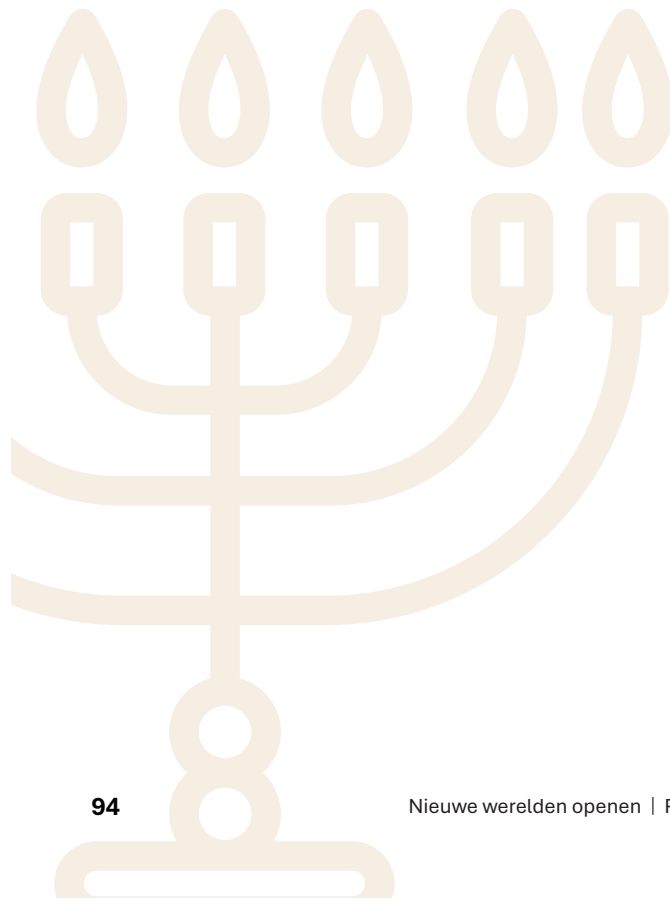
Uitbreidingsset

Tot nu toe hebben we beschreven hoe het dimensiemodel kan worden gebruikt in lessenseries die over religieuze of levensbeschouwelijke tradities gaan. Het model kan echter ook voor andere doeleinden worden ingezet waarvan we er hier twee kort bespreken.

Ten eerste kan het model dienen als hulpmiddel voor vergelijking. Het is niet wenselijk tradities 'in hun geheel' met elkaar te vergelijken, maar we kunnen wel losse punten (de bullets uit Tabel 4.2) – bijvoorbeeld mensbeeld, scheppingsverhalen, overgangsrituelen of ambtsdragers – voor twee of meer tradities vergelijken. Elke bullet in het uitgebreide analysemodel in Tabel 4.2 is een punt (technisch: een *tertium comparationis*) waarop twee of meerdere tradities met elkaar kunnen worden vergeleken.⁴ Concreet kan het dimensiemodel van pas komen in thematische lessenseries over een van de dimensies van levensbeschouwing en religie. In een lessenserie over rituelen of leefregels bijvoorbeeld kunnen rituelen of leefregels uit verschillende tradities aan bod komen met als doel dat leerlingen grip krijgen op de verschillende facetten van de rituele of ethische dimensie van religieuze en levensbeschouwelijke tradities. De relevante delen van het uitgebreide analysemodel in Tabel 4.2 kunnen docenten helpen een goede selectie van bronmateriaal te maken.

⁴ De verschillende manieren waarop vergelijking in het onderwijs kan gebeuren, worden nader belicht in hoofdstuk 5 over het vergelijkend perspectief.

Ten tweede biedt het analysemodel handvatten voor leerlingen om hun eigen, persoonlijke levensbeschouwing te articuleren. De meeste leerlingen zijn zich niet of weinig bewust van hun eigen idealen, waarden, mensbeeld, enzovoort en denken nauwelijks na over de rituelen die ze uitvoeren en de gemeenschappen waar ze deel van uitmaken. De vragen in het analysemodel kunnen hen stimuleren om systematisch na te denken over hun eigen voorstellingen en waarden, welke rituelen ze uitvoeren en met welke gemeenschappen ze zich verbonden voelen.

Kernbegrippen

Dimensie. Een dimensie is een onderdeel van een religieuze of levensbeschouwelijke traditie. Het dimensiemodel van LERVO kent vijf dimensies: de geloofsdimensie (geloofsvoorstellingen), de ethische dimensie (leefregels), de rituele dimensie (praktijken), de materiële dimensie (voorwerpen en afbeeldingen) en de sociale dimensie (gemeenschap en instituties).

Fenomeen. Een levensbeschouwelijk fenomeen is een verschijnsel dat deel uitmaakt van een georganiseerde of persoonlijke levensbeschouwing. Mythen, kledingvoorschriften, begrafenisrituelen, tempels en de Evangelische Omroep zijn alle voorbeelden van levensbeschouwelijke fenomenen. Elk fenomeen is onder te brengen bij één of meer van de vijf dimensies.

Fundamenteel idee. Dit zijn de ideeën die de basis vormen van een religieuze of levensbeschouwelijke traditie en waarvan andere ideeën, praktijken en leefregels zijn afgeleid. In de islam bijvoorbeeld is de eenheid en almacht van Allah een fundamenteel idee. Voor zowel aanhangers als buitenstaanders is niet altijd makkelijk vast te stellen wat de fundamentele ideeën van een religieuze of levensbeschouwelijke traditie zijn.

Referentiepunt. Referentiepunten zijn centrale teksten, concepten of personen waarop een traditie is gericht. Aanhangers van dezelfde traditie kunnen het eens zijn over wat de referentiepunten zijn, maar de betekenis ervan toch heel verschillend uitleggen.

Verder lezen

Baaren, Theo van & Lammert Leertouwer. 2002. *Doolhof der Goden*, derde editie. Utrecht: De Ploeg.

Beide auteurs waren hoogleraar vergelijkende godsdienstwetenschap in respectievelijk Groningen en Leiden. Hun boek is een inleiding in wat we in dit hoofdstuk de morfologische stroming van de godsdienstfenomenologie noemen. Het biedt een overzicht van de meest voorkomende religieuze verschijnselen (zoals verschillende godsbeelden, ambtsdragers en rituelen) en een woordenschat om erover te kunnen spreken. Het boek bevat een woordenlijst met korte uitleg van circa vijfhonderd begrippen.

Jensen, Jeppe Sinding. 2019. *What Is Religion?*, tweede editie. London & New York: Routledge. Dit boek is een van de beste godsdienstfenomenologische inleidingen tot religie en de religiewetenschap. Jensen spreekt niet van dimensies, maar de kernhoofdstukken van het boek gaan wel over geloofsvoorstellingen, rituelen en instituties. Het boek bevat ook een uitstekend hoofdstuk over de geschiedenis van de religiewetenschap.

Smart, Ninian. 1975. "What Is Religion?". In Ninian Smart & Donald Horder (red.), *New Movements in Religious Education*. London: Temple Smith, 13–22.

In deze korte tekst legt Ninian Smart zijn dimensiemodel (hier met zes dimensies, nog zonder de materiële dimensie) uit als fenomenologisch analysegereedschap voor het voortgezet onderwijs.

Smart, Ninian. 1996. *Dimensions of the Sacred: An Anatomy of the World's Beliefs*. Berkeley & Los Angeles: University of California Press.

Anders dan bovenstaand artikel is dit boek over Smarts uiteindelijke dimensiemodel niet specifiek geschreven voor docenten. Maar de inleiding leent zich goed voor discussie in een professionele leergemeenschap van docenten. Hierin introduceert Smart alle dimensies en beschrijft hij hoe zijn model te gebruiken is voor fenomenologische analyse en voor vergelijking. De rest van het boek bevat hoofdstukken over de individuele dimensies.

Smart, Ninian & Richard D. Hecht. 2007. *Sacred Texts of the World: A Universal Anthology*. London: Quercus.

Zeer goede bronverzameling met bronnen over zes van Smarts dimensies voor de vijf wereldgodsdiensten plus jainisme, taoïsme, confucianisme, shintoïsme, sikhisme, tribale religies, nieuwe religies en seculiere levensbeschouwingen. Heb je als docent alleen ruimte in je boekenkast voor één boek met primaire bronnen, kies dan deze.

Gebruikte literatuur

Andreassen, Bengt-Ove. 2016. *Religionsdidaktik: En innføring*, tweede editie. Oslo: Universitetsforlaget. Eerste editie 2012.

Baaren, Theo van. 1973. "Science of Religion as a Systematic Discipline: Some Introductory Remarks". In Theo van Baaren & Han Drijvers (red.), *Religion, Culture and Methodology: Papers of the Groningen Working-Group for the Study of Fundamental Problems and Methods of Science of Religion*. The Hague: Mouton, 35–56.

Baaren, Theo van & Lammert Leertouwer. 2002. *Doolhof der Goden*, derde editie. Utrecht: De Ploeg. Eerste editie 1960; tweede editie 1980.

Dauidsen, Markus Altena. 2020. "Theo van Baaren's Systematic Science of Religion Revisited: The Current Crisis in Dutch Study of Religion and a Way Out". *NTT Journal for Theology and the Study of Religion* 74(3), 213–241.

Dauidsen, Markus Altena. 2021. "“There Was No Dutch School of Phenomenology of Religion”: Academic Implacability and Historical Accidents – An Interview with Jan G. Platvoet (The Netherlands)". In Satoko Fujiwara, David Thurfjell & Steven Engler (red.), *Global Phenomenologies of Religion: An Oral History in Interviews*. Sheffield: Equinox, 245–276.

- Davidson, Markus Altena. 2022. “De perspectiefgerichte benadering: Rationale voor het landelijk kerncurriculum levensbeschouwing en religie van Expertisecentrum LERVO”. *Religie & Samenleving* 17(3), 198–226.
- Gaans, Gijs van. 2018. “Oriëntatiekennis van zin: Een eerste aanzet voor een kennisraamwerk voor het vak levensbeschouwing”. *Narthex: Tijdschrift voor levensbeschouwing en educatie* 18(1), 5–14.
- Jensen, Jeppe Sinding. 2019. *What Is Religion?*, tweede editie. London & New York: Routledge. Eerste editie 2014.
- Leeuw, Gerardus van der. 1933. *Phänomenologie der Religion*. Tübingen: Mohr.
- Parreren, Carel F. van. 1988. *Ontwikkelen onderwijs*. Leuven & Amersfoort: Acco.
- Prothero, Stephen. 2010. *God Is Not One: The Eight Rival Religions That Run the World – and Why Their Differences Matter*. New York: HarperCollins Publishers.
- Smart, Ninian. 1968. *Secular Education and Logic of Religion*. London: Faber & Faber.
- Smart, Ninian. 1975. “What Is Religion?”. In Ninian Smart & Donald Horder (red.), *New Movements in Religious Education*. London: Temple Smith, 13–22.
- Smart, Ninian. 1996. *Dimensions of the Sacred: An Anatomy of the World's Beliefs*. Berkeley & Los Angeles: University of California Press.
- Theissen, Gerd. 2000. *Die Religion der ersten Christen: Eine Theorie des Urchristentums*, tweede editie. Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus. Eerste editie 1999.
- Theissen, Gerd. 2003. *Zur Bibel motivieren: Aufgaben, Inhalte und Methoden einer offenen Bibeldidaktik*. Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus.
- Van Wiele, Jan. 2020. “De fenomenologische benadering in het vak godsdienst/levensbeschouwing”. In Monique van Dijk-Groeneboer et al. (red.), *Handboek Vakdidactiek Levensbeschouwing & Religie: Leren leven vanuit je wortels*, 300–315. Te raadplegen hier: <https://lervo.nl/achtergrondartikelen/>.
- Waardenburg, Jacques. 1990. *Religie onder de loep: Systematische inleiding in de godsdienstwetenschap*. Hilversum: Ambo.